

חלונות חג

יום השואה : אלוהים ואדם

השואה כפרק מחריד ובלתי נתפס בתולדות האדם בכלל ובתולדות העם היהודי בפרט, הותירה אותנו כפרטים, כעם, וכבני המין האנושי, מטולטלים, תמהים ותוהים, תובעים תשובות לשאלות נוקבות. איך להסביר לעצמנו ולדורות הבאים את הכחדתו של שלישי מהעם היהודי, את רציחתם השיטתית של למעלה מ-6 מיליון יהודים (ועוד רבים שאינם יהודים) – גברים, נשים וילדים, בידי אדם. איך להסביר את תהומות הרוע האנושי ואת "שתיקתו" של אלוהים לנוכח הזוועות.

בגיליון "חלונות" זה ("חלונות חג" – כאן במובן של חוג, התכנסות מעגלית של שיתוף) נעלה אחדות מן השאלות הנוקבות שאין כמעט מי שאינו שואל, אם בגלוי ובהתרסה, ואם בצנעה ובשקט: היכן היה אלוהים בשואה, ולא פחות מכך – היכן היה האדם בשואה? נלמד מעט מהתמודדות ההגות היהודית עם שאלות אלה, כשברקע של חלקם מושגים וקטגוריות דתיות שנטבעו לאורך ימי הרדיפות והשמד לאורך כל ההיסטוריה היהודית, כגון: 'הסתר פנים', 'צידוק הדין', 'קידוש השם', ועוד.

נציין כי ההתמודדות התיאולוגית והמוסרית בימי השואה ולאחריה הוא נושא החוזר באחדים מספרי הלימוד האחרים שלנו במחשבת ישראל, כגון: "הטוב והרע בהגות היהודית", "משבר האמונה בעת החדשה", וכבר ביחידת הלימוד הראשונה בספר "ובחרת בחיים – ערך חיי אדם בתרבות ישראל".

ניתן לראות בגיליון זה (ואף להציגו כך בכיתה) מעין הטרמה ראשונית של הטיפול המפורט יותר בנושא בחלק מיחידות הלימוד המתקדמות. חלק מן המקורות המובאים להלן בעמוד המרכזי מופיעים בספרי הלימוד הנ"ל.

[בפתח החלון \(חלון ימני\)](#)

תלמידינו שכבר ביקרו במחנות ההשמדה או שמתעתדים לעשות כן, הם למעשה "דור שלישי" לשואה (גם אם לא במובן הביוגרפי, כנכדי וניני הנספים והשרידים, הרי ודאי מבחינה לאומית, אנושית). הם אינם חוששים לשאול שאלות ישירות ולחפש פשר ומענה לפרק אפל זה בתולדות האדם. נדמה אפילו כי העניין בנושא אף גובר בשנים האחרונות, ועם התמעטותם הטבעית, הגדלה והולכת, של ניצולי השואה החיים בקרבנו. מפעלי הנצחת הזיכרון על ידי מוסדות שונים ובראשם "יד ושם" עסוקים בהרחבת התייעוד והמחקר ומעודדים שיח גלוי ולימוד הסוגיות שהשואה מעוררת.

לכן נראה היה לנו טבעי לשים בפיו של ערן, תלמיד כיתה י"א, את אותן קושיות הנוקבות והרות גורל לסבו ניצול השואה. אנו מציעים אפוא לפתוח את הדיון בכיתה עם הצגת השאלות הללו, ואף לבקש מהתלמידים להוסיף שאלות, התלבטויות וקונפליקטים משלהם. מטרת פתיח זה אינו לנסות ולהשיב על השאלות (אף שניתן לאפשר לתלמידים להגיב לחלקן), אלא בעיקר להעלות אותן ומתוך כך לעמוד על היקפן, חומרתן ומקומן המיוחד והחד-פעמי בתולדות האנושות. ואכן, רבים מהוגי הדעות, יהודים ושאינם יהודים, עמדו על חריגותה חסרת-התקדים של השואה ועל ההכרח לחשוב ולבחון מחדש כמעט על כל השאלות הפילוסופיות שנידונו במהלך ההיסטוריה אודות האדם, העולם וכמובן אלוהים.

לפיכך, בהתייחס לשאלה השביעית [של ערן] "האם השואה של העם היהודי היא מיוחדת...?", ניתן לחדד ולומר שהשואה היא **חסרת תקדים** יותר מאשר "מיוחדת" או "ייחודית". התקדים הברור ל"שואה" בדורות האחרונים, אשר מועלה תדיר בהקשר לדיוננו, היה רצח העם הארמני במלחמת העולם הראשונה בידי התורכים. גם שם היה ניסיון להשמדת עם במסווה של קרבנות מלחמה, וגם שם המועמדים להשמדה הועברו למקומות מסתור מרוחקים לפני הירצחם. לא ניכנס לעובי הקורה בסוגיה רגישה זו, אולם חשוב לציין כי להבדיל מרצח העם הארמני, השואה הייתה חלק ממדיניות כוללת, מכוונת ומתוכננת, שהוצאה לפועל כ"פיתרון סופי" של מה שכונה "הבעיה היהודית". הכוונה הייתה להשמיד את כל בני הגזע היהודי בעולם, מעצם היותם יהודים (כגלגול חדש ו"מדעי" כביכול של האנטישמיות), בעוד שרצח העם הארמני לא נבע מתורת גזע, ועובדה היא כי בחלק מהארמנים שחיו בלב האימפריה התורכית, לא נגעו לרעה.

[תעודת זהות \(חלון שמאלי\)](#)

מלבד ציון הפרטים השונים הקשורים בדמותו של יום הזיכרון לשואה וטקסיו במדינת ישראל, כמצוין ב"תעודת הזהות" של המועד, חשוב לעמוד על שאלת המשמעות של השואה ביום זה ודרכי עיצובו של זיכרונה. אלו עברו גלגולים שונים מאז קום המדינה, ויש לכך השלכות חשובות גם לסוגיות בהן עוסק הגיליון שלנו.

נפתח במועדו של היום, המשקף היטב גם את שאלת משמעותו. כבר בראשית ימיה של המדינה הייתה קביעת מועד יום הזיכרון לשואה נושא לדיון ולמחלוקת: איזה תאריך בלוח השנה יסמל יותר מכל את תקופת השואה? תחילה נטו לקבוע יום שיהלל את אלו שנאבקו בנאצים; הדבר השתקף גם בשם "יום הזיכרון לשואה ולגבורה". יום השנה לפרוץ מרד גטו ורשה היה מבחינה זו תאריך מועדף, אלא שהמרד פרץ ב-19 באפריל 1943, י"ד בניסן תש"ג - ערב חג הפסח, וערב חג הפסח איננו תאריך מתאים לציון יום זיכרון לאומי. מנחם בגין, מפקד האצ"ל לפני קום המדינה, ולימים ראש ממשלה, הציע בשעתו לחבר את זיכרון השואה לזיכרון הלאומי על חורבן הבית, ולקיים את יום הזיכרון לשואה בתענית ט' באב. הצעה זו הדגישה את ההקשר של השואה בתוך יתר הטרגדיות של העם היהודי בהיסטוריה (ט' באב הפך לסמל המרכזי שלהן), ושילבה אותו בדרכי הזיכרון והאבל המסורתיים (צום, תפילה). גם הצעה זו נדחתה.

לבסוף, בשנת 1951, הוחלט לקבוע את כ"ז בניסן (ימים אחדים אחרי חג הפסח) כמועד יום הזיכרון לשואה ולגבורה. תאריך זה חל בימי ספירת העומר (שעל פי המסורת, נוהגים בה מנהגי אבלות), ואף ממוקם ימים ספורים לפני יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל (ד' באייר) ויום העצמאות (ה' באייר). כך סימל המועד החדש מחד גיסא את האבל, ומאידך גיסא – את תקומת ישראל אחרי השואה (ונטבע הביטוי "משואה לתקומה"). במשך השנים התרחבה משמעותו של יום השואה, וכללה גם את הגבורה שברוח וגם את אלה ששרדו את זוועות השואה וקידשו את החיים.

נתייחס בקצרה לתמורות נוספות בצביונו של היום ובמשמעות הזיכרון במשך השנים מאז קום המדינה:

א. **מהכללי לאישי:** מעבר מההתייחסות קולקטיבית להתייחסות אישית- פרטנית; ממונחים כוללניים כמו "העם היהודי" ו"שישה מיליון" לסיפוריהם האישיים של נספים וניצולים: "אנשי עדות", מפעל "לכל איש יש שם" (הקראת שמות הנספים במהלך היום), דגש [גם וזואלי] על חפצים אישיים שהיו ואינם (כגון במפעל האיסוף שהתקיים במהלך תשע"א), ועוד. הדבר מתבטא גם בשינויים שחלו במשך השנים בדרכי הוראת השואה והנחלת זיכרונה במערכת החינוך (כולל המסעות לפולין).

ב. **דמות הרוצחים:** מעבר אחר הוא מההתייחסות אל הפושעים הנאצים כ"מפלצות לא אנושיות", שכל דמותם היא חריגה בלתי מוסברת מן ההיסטוריה של התרבות; "פלנטה אחרת" – כביטוי של ק. צטניק בעדותו במשפט אייכמן, אל התייחסות "היסטורית" יותר: ציון שמותיהם הפרטיים, מראה פניהם, אורחות חייהם של הנאצים, וכיו"ב. נכתבו ספרים שנויים במחלוקת המתארים את השואה מנקודת המבט של הנאצים (המדובר שבהם, ספרו של ג'ונתן ליטל, "נוטות החדש"). הודגשו האבסורד והרשעות בהתנהגותם **כבני אדם**, מי שנבראו בצלם אלהים, כמו לומר שהרוע והזוועה אורבת תמיד לפתחה של האנושות. (ראו בהקשר זה השיר "עדות" של דן פגיס, המובא להלן בגיליון, בראש העמוד המרכזי: "לא, לא. הם בהחלט היו בני אדם"...)

ג. **גבורה בשואה:** מעבר מההתייחסות אל הניצולים כקורבנות ש"הלכו כצאן לטבח" לגיבורים. בשנותיה הראשונות של המדינה הוצב האידיאל של דמות הצבר הישראלי, הלוחם והאמיץ, כאנטיתזה ליהודי הגלותי בכלל ולקורבנות השואה בפרט: ה"גלותיים", ה"לוזרים", ב"נבאכים". כגיבורים נהוג היה לאזכר בעיקר את מורדי הגטאות ואת הלוחמים הפרטיזנים שלא הלכו "כצאן לטבח". במשך השנים, ככל שהתרבה המידע וגדלה הנכונות ללמוד אותו, הוכרה והוערכה יותר גם גבורת הרוח של הנספים והשרידים כאחד. החברה הישראלית קיבלה הגדרה מחודשת של ערך הגבורה: לא רק זו של הצבר, הקיבוצניק הלוחם, אלא הגבורה שעמידה בסבל ובתלאות, גבורה נפשית, יכולת הישרדות בלתי נתפסת בתנאים מחפירים, סיפורי גבורה אישיים של הניצולים (הברחת לחם על ידי ילדים עבור המשפחה, מאמץ לחוג חגים במחנות, לימוד תורה וקיום מצוות למרות הסכנה לחיים, ניסיון לשמור על התנהגות מוסרית וצלם אנוש גם בשעות הקשות ביותר, ועוד.)

ציר זמן (חלוו שמאלי)

ציר הזמן פורס תמונה היסטורית רחבה, המציגה שלבים שונים במצבם של יהודי אירופה. ראשיתו ב- 1871 עם הענקת האמנציפציה ליהודים, והוא ממשיך בנקודות ציון מרכזיות בהרעת מצבם עד לפיתרון הסופי וסיום מלחמת העולם השנייה. כדאי להרחיב מעט את היריעה בסקירה היסטורית זו ובשאלות שהיא מעוררת (המעבר משוויון זכויות והשתלבות יהודים לאנטישמיות והשמדה; ההדרגתיות וההסלמה ביחס ליהודים עם עליית הנאצים; לקחים אפשריים?) נתאר כאן בקצרה את ארבע התקופות המרכזיות של מדיניות הרדיפות וההשמדה הנאצית:

1. 1933-1939 - רדיפת יהודי גרמניה על ידי השלטון הנאצי: הנאצים מחליטים "לטהר" את גרמניה מיהודים, הופכים את חייהם לבלתי נסבלים ומכריחים אותם להגר. היהודים מסולקים מן המינהל הציבורי, מן המקצועות החופשיים ומחיי הרוח והאמנות. הנאצים מחוקקים חקיקה אנטי-יהודית ובראשה חוקי נירנברג: הפרדת הגזע היהודי מהגזע הארי (1935). בסוף 1938 יוזם השלטון ליל פרעות ביהודים הידוע בשם "ליל הבדולח" ונותן את האות לכך שדמם של היהודים מותר.
2. 1939 - 1941 - הקמת גטאות וריכוז יהודים ממדינות שנכבשו בידי גרמניה: עם פרוץ מלחמת העולם השנייה (1939), נכבשים שטחים נוספים בידי גרמניה (פולין, אוקראינה, צרפת, בלגיה, הולנד דנמרק ועוד) ואוכלוסיות יהודיות נוספות נופלות לידיהם. היהודים מרוכזים במחנות ריכוז ומוטלות עליהם עבודות כפייה. גטאות מוקמים בפולין בבריה"מ ובארצות הבלטיות. היהודים מתים בשל התנאים הפיסיים הקשים, העבודה המפרכת, הרעב והמחלות. הגסטאפו, משטרה פוליטית של ממשלת היטלר, (שנוסדה כחודשיים אחרי עליית הנאצים לשלטון) הופכת למכשיר שבעזרתו נרדפים ומושמידים יהודים.
3. 1941 - 1943 - "הפתרון הסופי": בוועידת וואנזה (1942) מחליטה ההנהגה הנאצית על מדיניות השמדה רשמית של היהודים. מחנות הריכוז, שהוקמו בגרמניה זמן קצר לאחר עליית הנאצים לשלטון, הופכים למחנות השמדה המחסלות בשיטתיות מאות אלפי יהודים בתאי גזים. (אשוויץ, חלמנו, ברגן-בלזן, סוביבור, טרבלינקה, מיידאנק ועוד). קהילות יהודיות שלמות מוכחדות.
4. 1943 עד מאי 1945: התערערות: בראשית 1943 מסתמן מפנה במהלך המלחמה, ומתחילה התערערות ה"רייך השלישי", עד להתמוטטותו ב-7.5.1945. ברוב פרק הזמן הזה עדיין ממשיכים הנאצים בהשמדת יהודים בגטאות ובמחנות ההשמדה שנותרו בשליטתם. ב-6 לינוי 1944 פולשות בנות הברית לחופי נורמנדיה [במלחמתם בציר הגרמני באירופה]. ב-27 לינואר 1945 משוחררת אושוויץ על ידי הצבא האדום. ב-8 למאי 1945 מסתיימת המלחמה: הצבא האדום כובש את ברלין. גרמניה נכנעת וכל פליטי מחנות ההשמדה משוחררים.

עמוד פנימי: מקורות משוחחים

פתיחה: דן פגיס – "עדות"

העמוד נפתח בשירו של דן פגיס, "עדות", וכן (ברצועה שבראש העמוד) בקטע מתוך אחד מנוסחי תפילת האשכבה לזכר קדושי השואה. ניתן לצאת משני מקורות אלו (והשוואה קצרה ביניהם) כדי להתייחס לנקודות שהעלנו כבר בדברי המבוא לעיל ביחס לשאלת מקומה של השואה בהיסטוריה: האם זהו מאורע "מיוחד" שאינו בר-השוואה? ; האם ניתן "להבין" את השואה? ; האם הנאצים היו "בני אדם"? ; וכו'. לשאלות אלו חשיבות רבה גם ביחס לסוגיות שתיקת האל וזוועות האדם.

דן פגיס, משורר, מתרגם וחוקר ספרות, נולד ברומניה ב-1930 והתחנך על ברכי התרבות הגרמנית. עלה לישראל בשנת 1946, גדל כנער בקיבוץ. סירב לדבר על קורותיו בתקופת השואה, אך ידוע שגורש עם משפחתו למחנות עבודה.

השיר עדות הוא בן שלשה בתים:

בית א' - בן שלוש שורות: נפתח כ"ויכוח", כנראה כתשובה למי שטוענים שהנאצים לא היו "בני אדם". פגיס טען כנגדם שהם כן היו בני אדם. אם לא כן, הרי הם פטורים מאחריות ומאשמה. עם זאת, פגיס אינו מאפיין אותם בתכונות אנושיות (אין לאנשי המדים פנים), אלא בסממנים חיצוניים שאפיינו אותם: "מדים, מגפיים". אפיון זה יוצר ריחוק ואיפוק, באי הבלטת המפלצתיות שאפיינה את הנאצים.

הן בשורה הראשונה והן בשנייה הפרשנות מלווה בנקודתיים, סימן להסבר שיבוא. למרות זאת פותחת השורה השלישית במלים: "איך להסביר" – קשה להסביר את העובדה כי אלה היו בני אדם. ההסבר האחרון הוא: "הם נבראו בצלם". והצלם הוא צלם האלוהים: "ויצר אלוהים אדם בדמותו ובצלמו, בצלם אלוהים ברא אותו, זכר ונקבה ברא אותם." (בראשית, א', 27)

בית ב' - בן שתי שורות: מקושר לקודמו על ידי ניגוד: "הם נבראו בצלם" [ואילו] "אני הייתי צל". "הם" כנגד "אני", "צלם" כנגד "צל". המילה "צל" רומזת הן לצורתו ולחיו של האסיר במחנות הריכוז והן לאדם שימיו חולפים "כצל עובר" (תהלים קמ"ז 4 "אדם להבל דמה, ימיו כצל עובר"). וכן באיוב י"ג 5). ואזי – אם הם נבראו בצלם, ואני הייתי צל, כי אז "לי היה בורא אחר." ההנחה המובלעת כאן היא שלא ייתכן שאת ה"צל" (הדובר) ואת מי שנברא בצלם (החילים הנאצים) יצר אותו בורא.

בית ג' - בן חמש שורות (כמו צירוף סכום שורותיהם של שני הבתים הקודמים): גם הוא המשך לקודמו. כביכול חוסך הבורא לדובר בשיר כאב, אולם במי אין "מה שימות", אם לא במתים? לפיכך המילה "בחסדו", המתייחסת בתנ"ך למעשה הנובע כולו מכוונת אמת ומרצון טוב, נאמרת כאן באורח אירוני. לכאורה, בהיותו מת היה על הדובר לשוב לעפר "כי עפר אתה ואל עפר תשוב." (בראשית ג' 19). אולם באותה "פלנטה אחרת" אנשים לא נקברו, ולכן "וברחתי אליו, עליתי קליל, כחול..... עשן אל עשן" (במקום עפר אל עפר). מעשה הבריחה הוא מפני רודפים. כאן הבריחה היא אל האל. העלייה אל הבורא קלילה, הקלילות כאן שייכת למוות.

כשעם ישראל הולך אחריו במדבר, אלוהים מיוצג כעמוד ענן ביום וכעמוד אש בלילה. כאן הוא מתואר כ"עשן ... כל יכול שאין לו גוף ודמות." נשאלת השאלה האירונית: מי, אם כן, נברא בדמותו ובצלמו? מי שלובש מדים ומגפיים או זה שעולה קליל וכחול כצל, כעשן?

שירו של פגיס אמנם אינו מכוון ישירות כלפי האל, אך האל נוכח בו באמצעות רמזים לשוניים ותיאולוגיים שונים. בניתוח השיר ניתן להתייחס למשחק-המלים 'צלם' – 'צל' (ממשות לעומת רושם, זיכרון), היוצר את ציר ההשוואה המרכזי שבשיר בין הרוצחים (המתוארים בלשון רבים) ובין הקרבן (המתואר בלשון יחד, בגוף ראשון). ביניהם נמצאת דמותו רבת הפנים והסתירות של האל, הבורא. השיר מעורר שאלה: האם ייתכן שאותו אל הוא הבורא של הרוצח ושל קרבנו? לכאורה, אין כאן כפירה בקיום האל בעקבות השואה, אלא הרהור נוגה על דרכי הנהגתו הסתומות.

אולם יש בשיר צעד נוסף מבחינה תיאולוגית. בשורות החותמות של השיר עושה פגיס שימוש אירוני בנוסח של אחד משלושה-עשר עיקרי האמונה של הרמב"ם, שלפיו נאמר על האל כי "אין לו דמות הגוף ואינו גוף". למעשה, הנימה האירונית מצויה בשיר לכל אורכו, אך יותר משהיא מתוחכמת ועוקצנית, היא כואבת ("והוא בחסדו לא הותיר בי מה שימות"). כאילו הקרבן שנעשה חסר גוף וחסר משקל (תרתי משמע) – בהנגדה ברורה לממשותם של רוצחיו – יכול היה ביתר קלות להתקרב ולהתאחד עם בוראו "שאינו לו גוף ודמות".

פגיס יוצר אפוא בשיר היפוך אירוני: הוא דוחה לכאורה ("לא, לא ...") את התפיסה שלפיה הנאצים לא היו בני אדם אלא "חיות" או "מפלצות" (כנוסח תפילת האשכבה שבראש העמוד) לעומת הקרבנות שניסו בכל כוחם לשמור על צלם אנוש והם בגדר "קדושים וטהורים" (כנוסח האשכבה); אדרבה, לשיטתו, דווקא הרוצחים "היו בני אדם ... הם נבראו בצלם", בעוד הקרבן אינו אלא "צל", ואפילו מותו אינו נתפס כמוות אנושי (של גוף בשר-ודם, שיש מה שימות ממנו), אלא קיומו הוא כביכול רוחני, אלוהי יותר. הקרבן ואלוהיו מתמזגים בסופו של השיר. נדמה כי הקרבן בשירו של פגיס אינו כועס על האל, אינו מתריס כלפיו. אדרבה: הוא עולה אליו, בורח אליו (!), "קליל ... מפויס ... מתנצל"; זו אולי גרסה אחרת של "צידוק הדין" המסורתית. באופן פרדוקסאלי יש בתיאודיציאה זו גם מחאה נוראה, אילמת.

ניתן לסיים הדיון בשיר בשאלה, מדוע נקרא השיר "עדות"? עדותו של מי ועל מה? במה שונה עדות זו מן העדויות ה"רגילות" על אימי השואה? העדות בשיר היא עדותו של היחיד, המת האחד שחי וסבל והפך לצל בחייו ולעשן כחול במותו. עדות של אחד חלקי שישה מיליון. (שימו לב שהמושג 'עדות' נושא גם מטען דתי, כגון "ארון העדות" [שמות כו, 33-34], "אתם עֲדֵי, נְאֻם ה', וְעַבְדֵי אֲשֶׁר בְּחַרְתִּי ..." [ישעיהו מג 10], ועוד.)

לסיכום, כיצד אפוא יש להבין את היחס המהופך שבין האל ובין הרוצחים והקרבנות? נראה כאילו השיר אומר כי האל היה נוכח ברוצחים לא פחות (ואולי יותר) מאשר בנרצחים, ובאותה נשימה הוא קובע כי האל ("בורא אחר"?) נוכח באופן אחר, הפוך, בקרבנות. עולה כאן למעשה טענה כפולה, אולי אפילו פרדוקסלית: מחד גיסא, גם הרוצחים הם בני אדם, הם נבראו בצלם (האל). משמע: הרוצחים פעלו כבני אדם, ועליהם מוטלת האחריות לזוועות. אולם מאידך גיסא, האל

חולק את רוחניותו נטולת הגוף עם הקרבנות, וכביכול "התאדה" יחד עמם, "עשן אל עשן". השיר מותיר באוויר את השאלה, מדוע נכח צלם-האל במעשי הרוצח, ואיפשר בכך את הפיכת צלם הקרבנות וצלמו שלו לצל, שהרי מיתתם של הקרבנות היא במובן מסוים אולי גם "מות האלהים"... אולם בסופו של דבר נראה – כפי שכתבנו בגיליון לתלמיד – כי פגיס אינו מוכן לוותר לא על האדם ולא על אלהים – לא על קיומם ולא על אחריותם הנוראה.

במקורות המובאים להלן – כולם נכתבו לנוכח אימי השואה – עולות התייחסויות שונות לשני פניה של הבעיה: בעיית האל ובעיית האדם. שני פנים אלו חולקו בין שני חלקי העמוד ("אדם ואלהים בשואה", "'והיכן הוא האדם?"), אולם כמובן הם גם נוכחים זה בזה ומשפיעים זה על זה. שני המקורות הראשונים לקוחים מיומנים אישיים מתקופת השואה המתארים תפילה לאל גם בימי הזוועה (אתי הילסום ואנה פרנק), והשניים האחרים – מיצירות פילוסופיות-פסיכולוגיות שנכתבו אחריה (ז'אן אמרי, ויקטור פרנקל).

אדם ואלוהים בשואה

1. אתי הילסום: "השמים שבתוכי"

אתי הילסום (1914-1943) יהודיה הולנדית צעירה, מציגה עדות מיוחדת על העצמת האנושיות ועל צמיחה רוחנית בתקופת השואה. ככל שחגורת המצור והסכנה התהדקו סביבה, כך עולמה הנפשי של הילסום בגר, פנימיותה הפכה שלמה יותר ואמונתה בטובו של אלוהים הלכה והתעצמה. תובנותיה לגבי משמעות הקיום וחיי האדם העמיקו והתגלה בתוכה כוח נתינה והשתתפות בצער הזולת לאין שיעור.

הילסום נולדה במידלבורג, לאב ממוצא הולנדי ולאם יהודיה ממוצא רוסי, וחייה שם עם משפחתה ושני אחיה. כשהייתה בת 10 המשפחה עקרה לדוונטר לרגל עבודת האב (מרצה לספרות קלאסית ומאוחר יותר מנהל בית ספר). בגיל 18 הגיעה אתי לאמסטרדם ללימודים באוניברסיטה, ושם שהתה בזמן הכיבוש הנאצי עד שגורשה למחנה מעבר. היא למדה משפטים, פסיכולוגיה ולשונות סלאביות. במשפחתה הייתה מסורת של הערצת ידע, והיא כותבת שחסכה אוכל מפייה כדי לקנות ספרים. אף שמוצאה היה במשפחה מתבוללת, הפכה אתי במשך השנים למאמינה, ופיתחה בקרבה חמלה ואמפטיה כלפי הזולת. בשנות הכיבוש והגזרות על היהודים הייתה בריאותה רופפת, והיא צרכה כמויות אדירות של משככי כאבים. למרות הכול, הצליחה אתי לפתח השקפת עולם אופטימית ואלטרואיסטית. בסוף ימיה, כאשר יהודים נתפסו ונשלחו למחנה המעבר וסטרבורק בגבול הולנד, היא התנדבה ללכת איתם, ואף סירבה לניסיונות של חבריה לשחררה ולהצילה. בימנה היא מספרת על ההתארגנות שלה למשלוח, ורושמת שאחד הדברים החשובים לקחת הוא התנ"ך.

היומן השמיים שבתוכי, הידוע גם בשמו חיים כרותים, ראה אור לראשונה ב-1982. זהו יומן מסע פנימי, המתאר לא רק את אימי השואה, אלא בעיקר את מסעה הנפשי והרוחני של אישה צעירה לעבר יעודה והתעלותה הרוחנית. אתי הילסום מספרת על חייה העשירים כל כך כאישה צעירה

ועצמאית, על אהבתה לגבר, על המסע לשחרור מהכבלים הפנימיים שלה, על אהבתה לחיים, לבני האדם, לאלוהים ולשיח היסמין שליד ביתה. כתיבתה אמיתית וכנה מאד, ראייתה עמוקה ומלאת אמונה והשראה. ביומן ניכר כשרונה הספרותי וההגותי, ומעל לכל משתקפת נפש יפה ואצילה שאימי ההשמדה רק הבליטו והעצימו. חלומה להיות סופרת ומשוררת נקטע בגיל 27. היא נרצחה באושוויץ' ב-30 לנובמבר 1943.

יחסה המרתק לאלוהות מאפשר להתמודד עם בעיית הרע באופן החורג ממרבית הפתרונות בתיאולוגיה המסורתית. בקטע המובא בגיליון היא כותבת תפילה אישית, ופונה לאל בגוף שני "אלוהים, אלה זמנים מפחידים". ניתן לראות כיצד אתי הילסום הופכת את היוצרות בין האדם לאלוהים בתקופת השואה: לא אלוהים הכל-יכול העוזר לאדם, אלא האדם יכול וצריך לעזור לאלוהים:

"אלוהים, אני אעזור לך להחזיק מעמד בתוכי, אבל אני לא יכולה להבטיח שום דבר מראש. רק דבר אחד הולך ומתבהר לי: אתה לא יכול לעזור לנו, אנחנו צריכים לעזור לך, ובכך נעזור גם לעצמנו. זה הדבר היחיד שעוד נוכל להציל, וזה גם הדבר היחיד שחשוב באמת: נוכחותך בתוכנו."

האכזריות הנוראה של אימי השואה לא אפשרה שום התייחסות לתכונותיו הכל-יכולות של אלוהים. תכונותיו האלוהיות המסורתיות אינן מאפשרות לו להגן על יצירי כפיו, הוא נסתר ונעדר, ולכן נותר רק רצונו של האדם שיכול להשכין אותו בליבו. נראה כאילו האלוהים של הילסום זקוק לשמירתו של האדם בתוכו ("צלם אלהים"), כיון ש"הוא" עצמו איבד כביכול את 'צלם אלוהים' שבו. הדרך שבה שומר האדם על האל ועל צלמו היא בהתנהגות מוסרית דווקא בנסיבות הבלתי אפשריות של השואה. הקיום האנושי המוסרי הוא עדות האדם על גדולת האל שבקרבו: "אנחנו צריכים ... להגן עד טיפת דמנו האחרונה על מקום משכנך בתוכנו", וזהו לדבריה "הדבר היחיד שחשוב באמת". וכך, באופן פרדוקסאלי, לא האדם צריך לפנות בטענות לאל, אלא האל הוא זה שיהיה "רשאי לבקש הסבר מאתנו" על מעשיו. מחשבה מקורית ונועזת זו אפשרה לאתי הילסום לשרוד את הזוועות עד אשר נספתה.

מעניין לפתח את הרעיון עם התלמידים ולשמוע את דעתם, האם הילסום הייתה נשאת אדם מאמין לו שרדה את השואה. באיזה מובן אלוהי הילסום הוא עדיין "אל", אף שאין ביכולתו לעזור לאדם? האם האל הוא אל גם בגילויי חולשתו? ואולי אין זו חולשה?

2. **אנה פרנק: "תמיד נשאר עוד משהו יפה"**

אנה פרנק הפכה לאחת הדמויות המזוהות ביותר עם השואה. בזכות יומנה הפכה לפה למיליוני הנספים בשואה, כפי שהתבטא הסופר ניצול השואה פרימו לוי: "אנה פרנק אחת ויחידה נוגעת ללבנו יותר מאותם רבים מספור אשר סבלו כמוה, אך דמותם נותרה בצל. אולי כך זה צריך להיות: אילו יכולנו לשאת את סבלם של כל בני האדם, לא היינו יכולים לבכות."

אנה פרנק נולדה בפרנקפורט שבגרמניה להוריה, אדית ואוטו היינריך פרנק, נצר למשפחות יהודיות שחיו במשך דורות רבים בגרמניה. בשנת 1933, עם עליית המפלגה הנאצית לשלטון, החליטו הוריה שגרמניה כבר אינה בטוחה ליהודים והיגרו לאמסטרדם שבהולנד עם שתי בנותיהן: אנה בת הארבע ואחותה הבוגרת ממנה - מרגוט. שנים אחדות גרה המשפחה באמסטרדם בשלווה יחסית, אולם בשנת 1940, עם כיבוש הולנד על ידי הנאצים, חדלה אף היא לשמש מקום בטוח ליהודים. עקב המגבלות שהוטלו על ידי השלטונות הנאציים, הלכו והוצרו צעדי היהודים בהולנד, ואנה אולצה לעבור מבית הספר הציבורי בו למדה עם אחותה לבית ספר יהודי. בשנת 1942 החלו הנאצים במשלוח יהודים ל"מחנות עבודה" שהיו למעשה מחנות השמדה.

ב-9 ביולי 1942, בעקבות איום של משלוח למחנות, עברה משפחתה של אנה למקום מחבוא באגף נסתר של הבניין בו עבד האב. הכניסה למחבוא הוסתרה מאחורי ארון ספרים, והחלונות נצבעו והואפלו כמו כל חלונות אמסטרדם. (הדבר נעשה בפקודת הגרמנים כדי להכביד על מטוסי צבאות בעלות הברית, והקטין כמובן גם את סיכויי ההתגלות של המסתתרים בבית האחורי.) במשך שנתיים הסתתרה המשפחה עם ארבעה יהודים נוספים, כשידידים לא יהודים דואגים להבריח למחבוא מזון ומצרכים חיוניים. במהלך כל התקופה ניהלה אנה יומן ובו תיארה, בצורה מפוכחת, בוגרת, מלאה באופטימיות ובאהבת האדם, את הקורות אותה ואת האחרים.

את יומנה היא כותבת לידידה מדומה בשם קיטי, אחרי שהיא מתוודה כבר בעמודיו הראשונים של היומן על בדידותה: "איש לא יוכל להבין שילדה בת 13 מרגישה את עצמה בודדה בעולם." לכאורה אין בסיס לתחושתה זו: יש לה הורים אהובים, אחות בת 16, עשרות ידידות ומכרים, וגם מעריצים הכרוכים אחריה למרות גילה. אך חסרה לה ידידות אמת. הכתיבה נתנה לה סיפוק רב, הקלה על הכאב והסבל היום יומי והחזירה לה את אומץ ליבה. אנה התאמצה לא לאבד את התקווה לעתיד טוב יותר, והיא אף תכננה להוציא ספר בשם "הבית האחורי", שיתבסס על הכתוב ביומנה. גם ממקום מחבוא לא נשארה אדישה לטבע ולקסמיו, ויותר מכל השתוקקה לחופש. על כך היא כותבת לקיטי ביומנה: "האמיני לי שאם היית סגורה כשנה וחצי, היה זה די נמאס עליך. לרכב על אופניים, לרקוד, לשרוק, לראות את העולם, להרגיש צעירה, לדעת את תחושת החופש – לכל אלה אני מתגעגעת אך עליי להסתיר זאת." (24 בנובמבר 1943).

ב-4 באוגוסט 1944, בעקבות הלשנה של מודיע הולנדי, פרצה המשטרה הנאצית החשאית למחבוא ושלחה את כל שמונת דייריו למחנה ההשמדה אושוויץ בפולין. אמה של אנה, אדית, מתה. אנה ואחותה מרגוט נשלחו לברגן-בלזן שם מתו מטיפוס בתחילת 1945. אוטו פרנק, האב, נמצא חי באושוויץ כשכוחות בעלות הברית שיחררו את המחנה. לאחר המלחמה מצאו חברי המשפחה את היומן של אנה והעבירו אותו לאביה, שהוציא אותו לאור בשנת 1947. מאז פורסם לראשונה, תורגם היומן ליותר מחמישים שפות, הוסרט לקולנוע ולטלוויזיה, הומחז והועלה בתיאטראות ברחבי העולם. יומנה של אנה חושף תיעוד מעמיק ונוגע של חיי היהודים בתקופת השואה, ובפרט את נקודת מבטה המיוחדת כנערה מתבגרת באותם ימים אפלים

בקטע המובא בגיליון מיומנה מספרת אנה על תפילתה לפני השינה: "אני מודה לך על כל הטוב והחביב והיפה" (בדומה לתפילה המסורתית "מודה אני" הנאמרת עם ההשכמה). הניסיון המכוון

והמודע להתרכז ב"טוב" וב"יפה" שבחייה ולבכר אותו על פני הסבל שהוא מנת חלקה, מלמד כי האדם היא זה הבוחר את נקודת המבט על החיים, וכי הם אינם רק בגדר נתון. היא מתייחסת לא רק לעצמה ולגורלה אלא לעולם כולו, לטבע, ל"כל היפה שבעולם". במקום לשקוע בגורלה שלה היא חושבת גם על מצוקת האחרים, ואף מייצצת למתעצב להסתכל על "חצי הכוס המלאה", ולשמוח על "כל הסבל שלא נפל בחלקך". גם בהמשך ניכרת דאגתה לזולת: "המאושר בעצמו ייתן אושר גם לאחרים". בדבריה באים לידי ביטוי אופטימיות ושמחת חיים, המסייעים לה להתגבר על המצוקה הנוראה, וניכר ההבדל בין גישתה לגישת אמה שאינה מסוגלת לראות את הטוב מתוך הסבל. היא ממליצה "נסה לחזור ולמצוא את האושר בתוך עצמך ובאלהים", ואף נדמה כי עצם יכולתה להיאחז בטוב, להאמין בעתיד ובאדם, הוא הוא אמונתה באלהים.

שני קטעי היומן שהבאנו – של הילסום ושל פרנק – תיארו תפילה ההופכת ממעשה דתי שגרתית למאמץ של התבוננות והתחדשות אישית, שיש בו לא טענות וקובלנות לאל על שתיקתו, אלא קבלת אחריות על האדם. נראה שכל אחת מהן מוצאת באל – דווקא בזמן הנורא מכל – את התקווה לאדם, ובכך רב הדמיון ביניהן. ההבדלים הם בעיקר בדגשים ובנימה. אצל הילסום מוצגת העמדה שבתקופת השואה האדם נתבע לעזור לאל ובכך לעזור לעצמו, ועזרה זו היא הצלת ההומאניות כנגד כל הנסיבות. אצל פרנק, האל נמצא באפשרות להיות מאושר ולהמשיך להאמין בטוב וביפה שבעולם גם בעיצומם של ימי האופל. נראה כי אצל הילסום נדרש האדם לפעול טוב כדי "להציל" את אלוהים שבאדם, ואילו אצל פרנק הטוב נוכח תמיד, והאמונה באל מאפשרת לאדם לראות אותו.

[הרחבה – אלי ויזל: "מות האלהים" באושוויץ?](#)

כדי להבין אל-נכון את עמדותיהן של הילסום ופרנק ביחס לאלהים, יש להכיר את התופעה השכיחה של אבדן האמונה באלהים בעקבות השואה. ואכן, רבים מניצולי השואה, ובכלל - מאמינים שנחשפו לנוראותיה, הפסיקו להאמין באל שבו האמינו בעבר. הם אימצו את העמדה בדבר "מות האלוהים", כפי שניסח אותה ניטשה כבר בסוף המאה ה-19.

דוגמא לתגובה כזו ניתן למצוא בספרו של אלי ויזל (נולד ב-1928), "הלילה". ויזל, יליד רומניה, בן למשפחה דתית אדוקה, גורש עם בני משפחתו לאושוויץ, והצליח לשרוד. ספריו העוסקים בשואה, ביהדות ובשאלות השעה, תורגמו לשפות רבות, ובשנת 1986 הוא אף זכה בפרס נובל לשלום.

בספרו "הלילה" מתאר ויזל את הזוועות שחוה במחנה אושוויץ, ואת ההרהורים התיאולוגיים שעלו בו במהלכה ובעקבותיה. "לעולם לא אשכח את הלילה הזה, הלילה הראשון במחנה שהפך את חיי לילה ארוך ונעול על שבעה מנעולים ... לעולם לא אשכח את הרגעים הללו שרצחו את אלוהי ואת נשמתו ואת חלומותי שהיו למדבר שממה."

הוא מתאר אירוע נורא: שלושה אסירים שנחשדו בפיצוץ תחנת הכוח של המחנה הוצאו להורג על מגרש המפקדים לעיני שאר האסירים. אחד מהם היה נער קטן, אשר נחקר ועונה אך לא הודה במעשה ולא הסגיר את חבריו. ויזל מתאר אירוע מצמרר זה כמפנה דתי:

יום אחד בשובנו מן העבודה, ראינו שלושה גרדומים מזדקרים מעל מגרש המפקדים. שלושה עורבים שחורים. מפקד. מסביבנו אנשי ס.ס. נשקם מכוון אלינו, כמנהג. שלושת הנידונים למוות וידיהם כבולות וביניהם ה"פיפל" הקטן, המלאך נוגה העיניים.

אנשי הס.ס. נראו טרודים מתמיד, חסרי מנוחה. לתלות ילד קטן, לעיני אלפי צופים, אין זה עניין של מה בכך. מפקד המחנה קרא את גזר הדין. עיני הכל ננעצו בילד. הוא היה חיוור, שקט למראה כוסס את ציפורניו. צל הגרדום כיסה אותו. הלאגר-קאפו [מפקד המחנה] סירב הפעם לשמש כתליין. שלושה אנשי ס.ס. מילאו את מקומו.

שלושת הנידונים למוות עלו יחדיו על כיסאותיהם. עניבות החנק הושמו על צוואריהם בבת אחת.

-יחי החופש! זעקו שני המבוגרים. הנער שתק.

-היכן הוא האלוהים, היכן הוא? שמעתי קול מאחורי גבי.

מפקד המחנה נתן אות ושלושת הכיסאות סולקו. דממת מוות ברחבי המחנה. באופק שקעה השמש.

הסירו הכובעים! שאג מפקד המחנה. קולו היה צרוד ואנחנו, אנחנו בכינו.

-חבשו הכובעים!

אחר החלה התהלוכה. שני המבוגרים חדלו לחיות ... אך החבל השלישי לא נדם עדיין. מחמת משקלו הזעיר המשיך הנער לפרפר... למעלה מחצי שעה נאבק גופו בין החיים לבין המוות, גוסס לעינינו, ואנו נאלצנו להביט בפניו. כאשר עברתי לידו היה חי עדיין ...

מאחורי גבי שמעתי שנית את קולו של האיש:

-היכן, איפוא, האלוהים?

וחשתי בתוכי קול עולה ומשיב:

-היכן הוא? הנהו – הוא תלוי כאן, על הגרדום הזה . . .

לנוכח העמדה הבאה לידי ביטוי בקטע זה, חשוב לעמוד בכיתה על החידוש והייחוד שבעמדותיהן של הילסום ושל פרנק, ביחס לשאלת שתיקתו של האל.

[והיכן הוא האדם?](#)

[3. ז'אן אַמְרִי: "האמון בעולם לא ישוב עוד"](#)

ז'אן אַמְרִי (1912-1978) נולד באוסטריה בשם הנס מאייר למשפחה יהודית, והיה עיתונאי ואיש רוח. עם עליית הנאצים ברח לבלגיה. הוא השתתף בהתנגדות לשלטון הנאצי, נעצר ועונה קשות על ידי הגסטפו, ואף נכלא במחנות ריכוז. אַמְרִי שרד את מחנות הריכוז אושוויץ ובוכנוולד,

ושוחרר בברגן-בלזן בסוף המלחמה. מסותיו שהתפרסמו כמה עשרות שנים לאחר מלחמת העולם השנייה עוסקות בהתמודדות פילוסופית עם משמעויותיה של השואה, וקובצו בספר "מעבר לאשמה ולכפרה". ב-1978 שם אָמְרִי קָץ לחייו.

אָמְרִי היה אינטלקטואל שכל עולמו חרב עליו. התמודדותו עם התמוטטות עולם הערכים שעליו גדל, היא הבסיס לדיון הפילוסופי בחיבוריו. בחיבוריו הוא מעיד על מה שארע לו, אבל עדותו איננה באה כההליך שיש בו פורקן לסבל. החוויות הקשות שהוא מתאר אינן עומדות בדרך כלל לעצמן, אלא הן מהוות תשתית לדיונו הפילוסופי. שלא כעדויות השכיחות יותר מתקופת השואה, גם בקטע המובא בגיליון לתלמיד, עדותו מביאה אותנו לחשוב ולנתח ופחות "להרגיש", אף שבדרכו זו עולה עדות מצמררת וקשה לא פחות מאחרות. אָמְרִי הוא מושא המחקר והחוקר כאחד, וכחוקר הוא מקפיד לדייק. "נקודת המוצא שלי אינה יכולה להיות אלא מצבי שלי: מצבו של אסיר שרעב אבל לא גווע ברעב, שהוכה אבל לא הוכה למוות..."

כותרת המשנה של הספר מציבה את אָמְרִי כ"אדם מובס" (אף שהוא מנסה לגבור על תבוסתו), תבוסה זו היא תבוסת הרוח, תבוסת ערכי האדם שלא הצליחו למנוע את הזוועה. ואכן, אמרי קובע כי באושוויץ "הרוח לא הועילה כלום, או כמעט לא כלום... היא עזבה אותנו לנפשנו", "יצאנו מהמחנה עירומים, בזזים, מרוקנים, מבולבלים", "לא החכמנו באושוויץ", "הרוח היא אכן במידה רבה מאוד ludus (משחק)"; מהתבטאויות אלו ניתן להבין עד כמה לאינטלקט, להשכלה ולתרבות הייתה משמעות עצומה בעולם שלפני אושוויץ, ובראש ובראשונה עבור אָמְרִי עצמו. שפת הרוח הייתה ההבטחה הגדולה, ובעצם הייתה האמצעי היחיד שהיה בידי אָמְרִי כדי לטפל בניסיונו. במיוחד העינויים שעבר ערערו את אמונו באדם ובטוב שבו. ואכן, האכזבה מן הרוח באושוויץ כמוה כאבדן האמון באדם ובעתידו.

שלא כויקטור פרנקל, פסיכולוג נודע, שריד מחנות הריכוז, שמדבריו נקרא במקור הבא, לא מצא אָמְרִי דרך תיאורטית שתאפשר להתייחס להתנסות הנוראה גם ממקום אופטימי ("האדם מחפש משמעות"); השואה מותירה אותו מרוקן מכל משמעות. נראה כי התאבדותו והסתלקותו מן העולם חסר התקווה היא המסקנה הסופית של ספרו. עם זאת, הוא אכן מודה שאנשים דתיים, או מי שהחזיקו באידיאולוגיה מסוימת, היו יכולים להתבסס על אמונתם כדי ליצור עולם טרנסצנדנטי שעליו היו יכולים להישען, ובמובן זה, מודה אָמְרִי, היה קיומם קל יותר.

4. ויקטור פראנקל: "האדם מחפש משמעות"

בקטע המובא בגיליון מראה ויקטור פרנקל כיצד הצליחו בני אדם למצוא משמעות לחייהם בלב התופת. גם אדם שלא נותר לו דבר, יכול להיוושע על ידי האהבה ובאהבה, כגון היזכרותו באשתו בימים הקשים. זיכרונות כאלו שהחיו לנגד עיני האסירים במחנות את אהוביהם, היוו עבורם מקלט של שפיות ושל משמעות, ובכך סייעו להם להעצים את חייהם הפנימיים, ולמצוא – כלשונו – "מחסה מפני הריקנות, השיממון והדלות הרוחנית של הווייתו". יש בדברים אלו משום מענה אפשרי לריקנות הנוראה ולייאוש שתיאר ז'אן אָמְרִי (לעיל).

ויקטור פראנקל, 1905–1997, היה רופא נזירולוג ופסיכיאטר יהודי וינאי, אשר ייסד את הלוגותרפיה – שיטה פילוסופית וטיפולית, שבאמצעותה יכול האדם השרוי בתנאי סבל להתגבר ולמצוא משמעות לחייו. בספרו הנודע **האדם מחפש משמעות** (שפורסם לראשונה ב-1946 ונמכר בלמעלה מתשעה מיליון עותקים) מספר פראנקל על חוויותיו כאסיר במחנה השמדה ואת גישתו למציאת משמעות בחיים על אף הסבל הנורא. הוא הפך את סבלו להישג – בהצלחתו לחתור אל משמעות ואל שלמות.

בשיטת הלוגותרפיה של פראנקל שלושה יסודות מרכזיים:

- **משמעות החיים** - יש לחיים מעצם היותם משמעות פנימית. זו משמעות שהאדם עצמו צריך למצוא ולא להמציא. לפי פראנקל, המשמעויות אינן מוגבלות ונתונות מראש, אלא יש אינספור משמעויות שכל אחת מתאימה למצב או לזמן בחייו של אדם. את משמעויות החיים הוא מסווג לשלושה תחומים:
  - **השאיפה למשמעות** - הדחף העמוק ביותר של האדם הוא שאיפה למשמעות ולהבנת חייו והעולם שבו הוא חי. זוהי שאיפה טבעית לאדם, והוא חותר אליה לכל אורך חייו. רק חיפוש ומציאת משמעות נותנת לאדם כוחות ומאפשרת לו להתמודד עם קשיי החיים וסבלותיהם. פראנקל אף ראה קשר הדוק בין מצבו הנפשי של האדם לבין מצבו הפיזיולוגי והחוסן הגופני.
  - **חירות הרצון** – האדם חופשי לנקוט עמדה לגבי חייו גם בתוך התנאים וההגבלות שהחיים מציבים. חירות זו מתאפשרת הודות ליכולתו הייחודית של אדם להינתקות-מעצמו ולרפלקציה עצמית. מתוך חירות יכול אדם להתעלות מעל ומעבר לתנאי חייו, ורק הוא יבחר אם 'ייכנע' להם, או יעמוד מולם ויעצב להם משמעות שתמלא את ליבו ותבליט את אנושיותו הייחודית והחד-פעמית.

בספרו פראנקל מדבר על שלושה סוגים של ערכים שבהם עשוי אדם למצוא משמעות לחייו:

- א. ערכים יצירתיים** – ביחס לפעלו בעולם (למשל עבודה);
- ב. ערכים חווייתיים** – בתוך עצמו (למשל אהבה – ראו הקטע המופיע בגיליון לתלמיד);
- ג. ערכים התייחסותיים** – באופן ההתייחסות שלו אל מצבו בעולם, ובמיוחד במצבים טרגיים כמו אשם, סבל ומוות, שאין אפשרות להימלט מהם.

אחד המשפטים המרכזיים בהגותו של פראנקל הוא ציטוט מדברי הפילוסוף ניטשה: "מי שיש לו איזה 'למה' שלמענו יחיה - יוכל לשאת כמעט כל 'איך'." מי שיש לו מטרה בחייו יצליח להתמודד עם נסיבות החיים, קשות ככל שיהיו. התנסותו של פראנקל בתקופת השואה אישרה את עמדתו זו, שכן היכולת להתקיים ולשרוד בתנאי המחנה חייבה אמונה גדולה של האדם בראש ובראשונה בעצמו. כפי שנראה בקטע, ויקטור פראנקל אינו שואל ביחס לשואה שאלות של "למה", אלא בעיקר שאלות של "איך": איך מתמודד אדם עם חוויות כה נוראות? מה נתן לו כוח להתמודדות זו? פראנקל מוציא אפוא את אלוהים מן הדיון, ומאתגר את כוח עמידתו של האדם. הדבר מרומז אולי במשפט שבקטע: "יש והסתכלתי בשמים ... אולם רוחי דבקה בדמות אשתי ...". הפנייה אל השמים – הן אלו הגשמיים והן אלו הסמליים – כמוה כפנייה אל האלוהי, אל הרוח. אולם בניגוד

לאמרי, פראנקל חוזר בסופו של דבר לא לערכי הרוח האוניברסאליים, המופשטים, אלא ל"משמעות" האישית, הפרטית. את מושג "האמת" שכה העסיק פילוסופים בכל הדורות (ואשר בו דבק ז'אן אָמְרִי) ממיר פראנקל באהבה, שהיא היא עבורו "פסגת החכמה". עמדתו של פראנקל מבטאת השקפה קיומית (אקזיסטנציאליסטית) ביחס לחיי האדם, ובניגוד לאָמְרִי, לא איבד פראנקל את אמונתו באדם.

שאלות לסיום

לשאלות שבגיליון ניתן להוסיף את השאלות הבאות:

- האם תיתכן שואה נוספת? מה יבטיח שלא?
- אילו תופעות היום – בעולם ובחברה שלנו – מחייבים נקיטת עמדה בהקשר זה?
- מה באחריותנו ומה ביכולתנו לנו לעשות בעניין?

היה היה

בגיליון לתלמיד הבאנו קטע מתוך "צוואתו של יוסל רקובר", והוספנו את הסיוג "לפי הסיפור". ואכן, יש לציין שאין מדובר בטקסט אותנטי אלא ביצירה ספרותית שנכתבה לאחר השואה (בהשראת אירועים אמיתיים) בידי צבי קולין (1912 - 2002), סופר, מפיק קולנוע ותיאטרון ופעיל ציוני בשנות ה-40. (נודע גם כמפיקו של הסרט העלילתי הגדול הראשון שהופק בישראל, "גבעה 24 אינה עונה").

הסיפור נקרא "יוסל רקובר מדבר אל אלוהים", ופורסם בשנת 1946 בעיתון יהודי בבואנוס איירס. הוא כתוב בצורה כה משכנעת עד כי רבים סברו (ועדיין סוברים) שזו צוואה אותנטית של אדם שנספה בגטו ורשה.

הסיפור מביא כביכול את צוואתו של חסיד גור בשם יוסל רקובר, אשר נמצאה בין חורבות גטו ורשה, "בין ערימות אבנים ועצמות אדם". יוסל הוא למעשה אבטיפוס של אנשי אמונה רבים בתקופת השואה שלא חדלו מאמונתם באלוהים למרות כל הזוועות שפקדו אותם. ואכן, צוואתו של רקובר מבטאת עמדה פילוסופית ותיאולוגית שנקטו אחדים מהוגי הדעות אחרי השואה (בהם הפילוסוף עמנואל לוינס), ולפיה האמונה באל אינה מותנית במידת התערבותו במציאות ובמידת העזרה שהוא נותן לאדם בעתות מצוקה. אדרבה, אמונה אמיתית מתקיימת דווקא כשאינן חפיפה מלאה בינה ובין השגחת האל, כשהיא אמונה של "אף על פי כן" ו"למרות הכול"...

בשנת 2000 יצא הספר "יוסל רקובר מדבר אל אלוהים" (הוצ' משרד הביטחון) ובו היצירה של קולין ומאמרים נלווים, ובהם תגובה של לוינס.

הנוסח המלא של הצוואה, ראו באתר דעת: <http://www.daat.ac.il/warsaw/57.htm>

מבחר ביבליוגרפי לעיון נוסף:

- יוסף גורני, "השיח התיאולוגי", בין אושוויץ לירושלים, הוצ' עם עובד, ת"א 1998
- פרימו לוי, הזהו אדם? הוצ' עם עובד, ספרית אופקים, 1988
- שאול פרידלנדר, עם בוא הזיכרון, ספרי אדם, הוצ' דביר 1980
- אמיל פקנהיים, "קולה המצווה של אושוויץ" בתוך: על אמונה והיסטוריה – מסות ביהדות זמננו, הספרייה הציונית על-יד ההסתדרות הציונית העולמית, ירושלים תשמ"ט
- אליעזר שביד, מאבק עד שחר, הוצ' הקיבוץ המאוחד, ת"א 1990